

Biserka
Dumbović
Bilušić

Kulturna baština u Hrvatskoj pred novim izazovima

Završetkom ratnog i poslijeratnog, tranzicijskog razdoblja te ulaskom u Europsku uniju, zaštita kulturne baštine u Hrvatskoj suočava se s novim izazovima. Nedvojbeno je da će se ulaskom u EU intenzivirati promjene. Procesi globalizacije s jedne strane predstavljaju prijetnju očuvanju baštine, napose graditeljske i prostorne, a s druge otvaraju mogućnosti za nove oblike djelovanja, počevši od međunarodne suradnje i razmjene stručnjaka, preko primjene europskih i ostalih međunarodnih konvencija, do integriranja u projekte, financiranja, itd. Uspostava nove politike zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj, kao dio kulturne politike, važan je zadatak, jer su resursi baštine ograničeni i potrošivi.

U zaštiti kulturne baštine ključno mjesto pripada povezivanju i integralnom djelovanju službene zaštite - konzervatorske službe, akademske zajednice, znanstvenih organizacija, nevladinog sektora, lokalne zajednice i ostalih dionika (vlasnika i korisnika). Kulturna baština se u Hrvatskoj danas često spominje u kontekstu barijera odnosno uskih grla i prepreka razvoju, otvaranju novih građevnih područja i radnih mjesta. S druge strane, u organizaciji nevladinih stručnih organizacija (Pro torpedo, ECOVAST, itd.) te u sklopu međunarodnih projekata (VILAS) u zadnjih je nekoliko godina održano desetak međunarodnih znanstvenih i stručnih konferencija na kojima se raspravljalo o graditeljskoj baštini povijesnih gradova i krajolika kao o našim prednostima, potencijalima i resursima na kojima je moguće graditi

gospodarski razvoj. Integralnim pristupom, okupljanjem znanstvenika i stručnjaka raznih područja kao što su konzervatori, arhitekti, povjesničari umjetnosti, urbanisti, prostorni planeri, geografi, ekonomisti, sociolozi, etnolozi i ostalih dionika (lokalne zajednice, vlasnika, korisnika, itd.) razmatrali su se potencijali baštine kao resurs i mogući pokretač održivog razvoja, poglavito kulturnog i eko-turizma.

Stanje zaštite kulturne baštine danas

Osim dobrih primjera održavanja i očuvanja kulturnih dobara, općenito se može govoriti da je kulturna baština danas u Hrvatskoj ugrožena od više čimbenika: napuštanja i neodržavanja, neriješenih imovinskih odnosa, starenja stanovnika, siromaštva, što sve izaziva propadanje i nestajanje baštine. S druge strane, prekomjernim urbanim širenjem i novom gradnjom dolazi do degradacije vrijednosti i uništavanja. Glavni čimbenici nedovoljne brige o baštini su nedostatak svijesti o njezinim vrijednostima, nedostatak političke volje, slaba i nedostatna ulaganja, nedostatak dokumentiranosti i istraživanja, ilegalni promet pokretnim kulturnim dobrima, nedovoljno poticajne mjere za održavanje baštine, nedovoljna povezanost i usklađenost djelovanja sektora koji izravno utječu na kulturnu baštinu kao što su prostorno uređenje, turizam, gospodarstva te nedostatna institucionalna skrb o baštini.

Ostali čimbenici nezadovoljavajućeg stanja zaštite baštine su nedovoljno stručnih resursa za provođenje zaštite te

nezadovoljavajući i nedovoljno koordiniran institucionalni okvir zaštite baštine kojeg čini Uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture s dvadeset jednim Konzervatorskim odjelom; nedostatnost strateških i planski utvrđenih aktivnosti na provođenju programa zaštite baštine; nedovoljno financijskih sredstava i poticajnih mjera za provođenje programa zaštite baštine; nedostatak i neusuglašenost legislativne zaštite kulturne baštine i prostornog planiranja osobito u odnosu na prostornu baštinu, povijesne cjeline (urbane i ruralne) i krajolike; nedostatak pravilnika i stručnih standarda za konzervatorsko djelovanje te nedovoljna primjena europskih i ostalih međunarodnih konvencija; nepostojanje Konzervatorskih planova zaštite i Planova upravljanja kulturnim dobrima; nedovoljno uključivanje lokalne zajednice, vlasnika i korisnika u planiranje i upravljanje baštinom; nedostatna suradnja i koordinacija sektora koja uključuju pitanja zaštite i korištenja baštine, kao što je graditeljstvo, prostorno uređenje, turizam, poljoprivreda, a koji u velikoj mjeri utječu na provođenje zaštite; i naposljetku nepostojanje stručne i znanstvene ustanove, Instituta ili zavoda za kulturnu baštinu koji bi se bavio pitanjima istraživanja, dokumentiranja, ujednačavanja kriterija, vrednovanja i zaštite kulturne baštine.

Vidljivost i utjecaji zaštite kulturne baštine, odnosno konzervatora u današnjem je društvu manji u usporedbi s razdobljem do devedesetih godina prošlog stoljeća. Za razliku od navedenog razdoblja, kad je službena politika zaštite slijedila europske trendove zaštite povijesnih gradova i prostorne baštine, danas je zaštita kulturne baštine u Hrvatskoj usmjerena na pojedinačne vrijednosti, zgrade i spomenike. To se suštinski razlikuje od međunarodnih trendova koji su usmjereni prema širim, nematerijalnim i prostornim aspektima baštine. Osim velikog postignuća upisa nekoliko lokaliteta nematerijalne baštine na UNESCO-vu listu baštine, zaštita prostorne baštine je u opasnosti. Glavni razlog tome je investitorsko-razvojni

interes te s njim povezano nastojanje za minimiziranjem uvjeta vezanih uz zaštitu prostora.

Današnji sustav prostornog uređenja i izrade prostorno-planske dokumentacije koja nije u dovoljnoj mjeri utemeljena na integralnom pristupu prostornom planiranju doveo je do urušavanja stručnih, planerskih stavova, pa konzervatori i stručnjaci za zaštitu prirode ostaju jedini korektiv i čuvari vrijednosti prostora. Zaštita prirode je zahvaljujući globalnom stavu i brizi o ekološkim problemima u boljem položaju, jer osim Ministarstva zaštite okoliša i prirode, postoji javna stručna ustanova, Državni zavod za zaštitu prirode. Služba zaštite kulturne baštine danas djeluje kao jedan sektor Ministarstva kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine s čak dvadeset jednim Konzervatorskim odjelom, gotovo po jednim za svaku županiju te s posebnim Gradskim zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, koji svi djeluju istovremeno i kao upravna i kao stručna tijela. Konzervatorski odjeli su različito ekipirani; od velikih odjela – ostataka nekadašnjih Regionalnih zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Splitu, Osijeku i Rijeci pa do KO u Imotskom, Sisku ili Krapini sa svega nekoliko stručnjaka. Standardi i kriteriji konzervatorskog djelovanja su različiti, a posljedično i njihov utjecaj na promjene u prostoru. Iz tih je razloga krajem prošle godine osnovano i Društvo konzervatora Hrvatske s ciljem unapređenja konzervatorske djelatnosti i njezina položaja u društvu. Jedan od ključnih zadataka novoosnovanog Društva jest promicanje konzervatorske struke i etike te utjecaj na donošenje Strategije kao i stručnih kriterija i standarda na području zaštite baštine.

Prepoznavanje i percepcija kulturne baštine

Kulturna baština je širok pojam, a predstavljaju je vrijedne i ograničene strukture koje se namjerava očuvati, zaštititi, sabrati i prenijeti budućim naraštajima (Ashworth-Howard, 1999.). Pri tome temeljnu ulogu ima prepoznavanje odnosno identifikacija,

jer naslijeđene pojave, građevine i ostale tvorine postaju kulturnim nasljeđem tek postupkom njihova prepoznavanja i vrednovanja. U središtu koncepta baštine jest društvo, njegovi kulturni stavovi, potrebe i razlozi zbog kojih prepoznaje vrijednosti baštine. Baština je stoga ne samo odraz kulturnih vrijednosti i značenja prošlosti, već uključuje i njihovu prilagodbu sadašnjim kulturnim, društvenim, javnim i političkim potrebama. Kulturna baština ima više razina djelovanja; od posjećivanja i upravljanja, preko interpretacije i istraživanja, do zaštite i konzervacije, ali i stvaranja doživljaja mjesta (*sense of place, genius loci*). Danas u procesu prepoznavanja i zaštite baštine osim stručnjaka legitimno mjesto zauzima i javnost, a zaštita baštine jest demokratsko pravo pojedinca i društva. Svaki entitet baštine, bez obzira na vrijednost i stupanj kulturnog značaja ima pravo biti zaštićen, a pravo je pojedinca sudjelovati u zaštiti (*European Landscape Convention, 2000; Faro Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, 2005.*).

Koncept baštine smatra se dinamičkim i dogovornim procesom u kojemu se iskazuju aktualne potrebe društva. U 19. stoljeću kulturna baština bila je važnim čimbenikom stvaranja identiteta modernih nacija. Njemački povjesničar umjetnosti G. Gottfried Dehio ustvrdio je da se spomenike kulture štiti zbog pijeteta, a ne zbog užitka, te da su oni dio nacionalne biti. Navedeni, memorijalni značaj kulturne baštine dominirao je čitavim razdobljem historicizma, a zaštita kulturne baštine bila je usko povezana s konceptima memorije i identiteta, individualne i društvene. Taj se proces prepoznaje i u Hrvatskoj u razdoblju domovinskog rata, kad je baština bila važan čimbenik u formiranju nacionalnog identiteta i stvaranju države. Uporišta zaštite ratom devastiranih spomenika kulture (Dubrovnik, Šibenik, Vukovar) prepoznata su u obliku nacionalnih simbola povezanih sa stvaranjem i rekreiranjem nacionalnog identiteta.

Moderno prepoznavanje kulturne baštine u kojem se interes pomiče s pojedinačnog

spomenika kulture prema povijesnim prostorima i ambijentima uspostavljen je tridesetih godina prošlog stoljeća, donošenjem Atenske (1931.), a potom i Venecijanske povelje (1964.), koje su uvele kategorije pojedinačne zgrade, grupe zgrada, naselja i ambijenata. Do danas se pojam baštine proširio na nematerijalnu baštinu i krajolike. Suprotno tradicijskom poimanju baštine, danas se težište nastoji s materijalne osnove premjestiti na unutarnja, inherentna obilježja kulturnih vrijednosti i značaja, a zaštita je postala predmetom nacionalnih zakonodavstava i međunarodnih sporazuma, konvencija i povelja. Kulturna baština danas, za razliku od prethodnih razdoblja, postaje obuhvatnija i složenija, uključujući sve više entiteta, nepokretnih i pokretnih, te podrazumijevajući i materijalne i nematerijalne aspekte. Baštinu određuje skup stvari iz prošlosti koje određeno društvo prepoznaje kao vrijednost, a ona predstavlja izraz načina života zajednice, uključujući i običaje, prakse, mjesta, stvari, umjetničke izraze i vrijednosti. (ICOMOS, 2005). Nematerijalna baština uključuje popularne vrijednosti koje se manifestiraju kao tradicionalne vještine i tehnologije, vjerski obredi, različite izvedbene umjetnosti, usmena predaja, itd. Materijalna baština neraskidivo je povezana s nematerijalnom, a cilj mnogih projekata zaštite jest očuvati zajedno materijalne i nematerijalne aspekte baštine. Oba su aspekta najočitije povezana u kulturnim krajolicima. Od UNESCO-ve konferencije održane 1992. godine kulturni krajolici prepoznati su kao nova vrsta kulturnog dobra. Kulturni krajolici oblikovani međudjelovanjem ljudi i prirode, koji izražavaju njihove kulturne, ekonomske i duhovne sustave, danas zauzimaju ključno mjesto u konceptu baštine, prije svega zbog svoje posebnosti i stvaranja prostornoga identiteta. Kulturnu baštinu krajolika pri tome ne čine samo građevine, prostori i ostali materijalni objekti, već i kulturni i društveni procesi te ostale čovjekove djelatnosti koje su ih oblikovale. Pojam krajolika obuhvaća zajedno kulturnu i prirodnu baštinu, koje se nastoji

očuvati u okvirima održivog korištenja te pažljivom unošenju novih funkcija i sadržaja koji imaju i gospodarsku ulogu. Tako, primjerice, u danas rastućem sektoru kulturnog turizma u koji su već uključene brojne povijesne građevine i gradovi, kulturni krajolici postaju sastavni dio atrakcija.

Konzervatorski pristup – načela i etika djelovanja

Teorijski i stručni okvir zaštite kulturne baštine temelji se na konzervatorskim načelima. Ta su se načela tijekom vremena mijenjala i proširivala, počevši od toga što sve obuhvaća baština pa do toga kojim se metodama i alatima zaštita provodi. Važno svojstvo kulturne baštine jest uvjetovanost metodama upravljanja i očuvanja tj. konzervatorskim postupcima i metodama. Konzervatorski postupci, osim zaštite i upravljanja, započinju procesom prepoznavanja građevina, mjesta i ostalih entiteta koji zadovoljavaju svojstva i značenje kulturnog dobra, a pritom odražavaju aktualne stavove, vrijednosti i nastojanja društva svog vremena. Vrednovanje – valorizacija jest utvrđivanje vrijednosti i značaja, sustavnom, strogom i preciznom primjenom znanstvenih i stručnih metoda prema jasno utvrđenim kriterijima i na temelju podataka koji su prikupljeni te analizirani posebno za tu svrhu. Pojam vrijednosti je temeljni razlog zaštite, a koristi se za svojstva pripisana kulturnoj baštini zakonskom zaštitom, stručnim, znanstvenim i/ili javnim vrednovanjem. Osim toga, jasno je da bez društva koje poduzima napore za očuvanje, nema zaštite vrijednosti baštine.

Današnji, međunarodni sustav vrednovanja kulturne baštine uključuje nekoliko grupa vrijednosti: svojstvene ili intrinzične vrijednosti koje ovise o građi i svojstvima kulturnog dobra, te pridružene – subjektivne, društvene i gospodarske vrijednosti. U intrinzične vrijednosti ubraja se evidentna, fizička vrijednost koja se odnosi na materijalne sastavnice i dokaze djelovanja čovjeka (zajednice) u prošlosti kojima je oblikovana

pojavnost kulturnog dobra. Pri tome je fizička građa glavni dokaz razvitka, a starost je važni pokazatelj vrijednosti. Povijesna vrijednost odnosi se na način prema kojem je sadašnje stanje kulturnog dobra moguće povezati s prošlosti. Može biti ilustrativna, asocijativna, povezana sa znamenitim osobama ili događajima. Povijesna vrijednost ovisi o stupnju građe očuvane do danas, koja nije značajno smanjena uslijed promjena povijesnog razvoja i djelomičnih zamjena. Vrijednost oblikovanja i estetskih kvaliteta koje proizlaze iz oblikovanja zgrada, struktura ili kulturnog krajolika u cjelini obuhvaća kompoziciju (oblike, proporcije, siluete, volumen, poglede i vizure, itd.) materijale, detalje i vrsnoću izrade. Estetsko oblikovna vrijednost uglavnom se odnosi na vizualne i fizičke aspekte kulturnog dobra i smatra se među najvažnijima za prepoznavanje vrijednosti baštine. Memorijalne i simboličke vrijednosti odražavaju značenje kulturnog dobra za one koji pomoću njega stvaraju identitet ili su s njim emotivno povezani te ovise o sadašnjim percepcijama mjesta kao *genius loci*. Kulturna, simbolička i povijesna vrijednost dio su pojma kulturnog nasljeđa bez kojih ono ne postoji.

Pridružene vrijednosti stvaraju i određuju različiti društveni činitelji. Ekonomske vrijednosti i gospodarsko vrednovanje jedan je od dominantnih kriterija prema kojemu današnje društvo prepoznaje, ocjenjuje i odlučuje o relativnoj vrijednosti pojedinog objekta. Ekonomske vrijednosti kulturnog dobra preklapaju se u velikoj mjeri s društvenim vrijednostima, a glavno im je obilježje da su mjerene ekonomskim analizama. Utjecaj ekonomskih i poslovnih razmišljanja danas zauzima sve veću ulogu u području kulture i umjetnosti te predstavlja veliki izazov i na području zaštite kulturne baštine koja je suočena s nizom ekonomskih teškoća. Kad je riječ o donošenju odluka što očuvati, danas često ekonomske odluke dobivaju prednost u odnosu na ostale tipove vrijednosti, a ekonomija postaje jedan od prevladavajućih načina vrednovanja i zaštite kulturne baštine.

Kulturni značaj je postao središnjim mjestom međunarodnih politika zaštite baštine; prema suvremenim pristupima baštini, ona nije očuvana zbog vrijednosti, funkcije i značenja koje je imala u prošlosti, već zbog poruka i simbola kojima komunicira u sadašnjem vremenu i prenosi ih budućim naraštajima. Pojam kulturnog značaja označava ukupnu vrijednost baštine, a rezultat je zbroja njegovih grupa vrijednosti – evidentne, povijesne, estetske i društvene za prošle, sadašnje i buduće naraštaje (*Burra Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance*, ICOMOS Australija, 1981., 1988., 1999.). Kulturni značaj svake vrste kulturnog dobra – povijesne građevine, grada ili krajolika sadržan je u njegovom prostornom ustroju, materijalnoj građi, građevinama i oblikovanju, smještaju i okolini, funkciji i sadržajima, duhovnim povezanostima i značenjima. Ocjena kulturnog značaja izravno je povezana s načinom budućeg djelovanja i ima presudni utjecaj na postupke i programe održavanja i razvitka. Stupanj kulturnog značaja baštine glavni je čimbenik za oblikovanje mjera zaštite i pristup njegovu budućem razvoju. Bez ocjene kulturnog značaja i prepoznavanja suštinskih elemenata i svojstava, neprimjerenim bi postupcima vrijednosti kulturnog dobra mogle biti oštećene ili nepovratno izgubljene. Glavni cilj zaštite kulturne baštine ne sastoji se samo u konzerviranju i zaštiti materijala tj. fizičke supstance, ekonomskih i funkcionalnih razloga, već u očuvanju njegova značenja koje ima za pojedince i društvene grupe danas i u budućnosti.

Održivi razvitak - metode i alati zaštite kulturne baštine

Koncept održivog razvitka u zaštiti kulturne baštine različit je od onoga u zaštiti prirode i ekoloških vrijednosti. Resursi kulturne baštine ograničeni su i izloženi propadanju, oni su neobnovljivi, a u slučaju kad su obnovljivi (obnavljaju se u cijelosti), imaju nižu razinu vrijednosti jer su izgubili svojstvo autentičnosti i povijesnu vrijednost.

Propisivanje mjera zaštite temelji se na konzervatorskim načelima koja su u izravnom odnosu prema stupnju vrijednosti, odnosno kulturnom značaju. Primjenjuje se načelo da svi zahvati u zaštićenim prostorima trebaju uvažavati i uključivati očuvane povijesne strukture i sadržaje, a unošenje novih elemenata mora biti primjereno vrednovanim svojstvima i kulturnom značaju. Opća načela zaštite iznesena u *Preporuci za očuvanje i suvremenu ulogu povijesnih područja* (*Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas UNESCO, Nairobi, 1976.*) još su uvijek aktualna, a odnose se na promicanje harmoničnog razvoja koji uključuje očuvanje kulturne baštine i stvaranje novih vrijednosti; poticanje lokalnog razvoja na temelju vrijednosti i mogućnosti baštine te unapređenje kvalitete života ljudi racionalnim gospodarskim razvojem uvažavajući obilježja baštine; određivanje kriterija, metoda i alata u provođenju zaštite baštine; uspostavljanje nacionalne, regionalne i lokalne politike u cilju zaštite kulturne baštine; prilagođavanje i promjenu zakonske regulative u cilju osiguranja zaštite kulturne baštine, posebno u domeni urbanističkog i prostornog planiranja; izradu dokumentacije i planova za zaštitu kulturne baštine.

U odnosu na klasične pojmove i metode zaštite kulturne baštine, kao što su održavanje, konzervacija, sanacija, restauracija, rekonstrukcija i obnova u već spomenutoj *Povelji iz Burre* uspostavljena je nova sintagma upravljanja promjenama. Pojašnjava se da se promjena smatra prihvatljivom ako je opseg mogućih promjena takav da u najmanjoj mjeri utječe na smanjenje kulturnog značaja. Opće prihvaćeno stajalište jest da zaštita kulturne baštine zahtijeva pravni okvir i da ima tri temeljna preduvjeta: prepoznavanje i dokumentiranje; vrednovanje tj. određivanje stupnja kulturnog značaja i prostornih granica zaštite; te izradu Konzervatorskog plana i Plana upravljanja, uključivanje u prostorno-plansku dokumentaciju, praćenje stanja i kontrolu promjena.

Najbolja namjena za očuvanje kulturne, posebno graditeljske baštine jest održiva namjena, koja je sposobna održavati je te izbjeći ili ukloniti štete kojima se umanjuje njezina vrijednost. Budući da je baština prostorna, ona je kao i cjelokupni prostor jedan od ključnih resursa, a prostorno-planska dokumentacija je temeljni instrument planiranja održivog korištenja. Uključivanje prostorne baštine – naselja i krajolika – u razvojne i strateške programe te u planove prostornog i urbanističkog uređenja u svijetu se pokazalo najučinkovitijim oblikom zaštite, kao i njihovo integriranje u različite sektorske politike i programe. Održivi razvoj zahtijeva integrirani pristup i nove planerske alate.

Smjernice za buduće djelovanje

Kulturna baština priznata je zakonom kao jedna od kategorija javnog dobra, a pitanja i odnosi privatnog i javnog interesa u održavanju i planiranju kulturne baštine zahtijevaju suradnički odnos i uvažavanje svih dionika – vlasnika, korisnika, stručnjaka, javne uprave i sveukupne javnosti. Glavne zadaće u kreiranju nove politike i strategije očuvanja kulturne baštine stoga su sljedeće:

unapređenje znanja o kulturnoj baštini (dokumentiranje, istraživanje), učinkovitost zaštite, bolje ugrađivanje kulturne baštine u svakodnevni život, u kreativne aktivnosti te u gospodarsko i društveno okruženje, kao i veća dostupnost javnosti. Očuvanje i prezentacija kulturne baštine kao temeljno mjesto kulturne politike podrazumijeva provođenje stručnih i etičkih načela te standarda teorijskih i međunarodno usvojenih dokumenata. Važnu ulogu u tome ima institucionalna i organizacijska struktura službe zaštite kulturne baštine koja treba osigurati stručnu i koordinacijsku razinu djelovanja. U skladu s aktualnim gospodarskim mogućnostima, koristeći stručne i znanstvene resurse postojeće službe (Uprave za zaštitu kulturne baštine s Konzervatorskim odjelima te Hrvatskog restauratorskog zavoda), analogno ustroju zaštite prirode, bilo bi moguće ustrojiti Državni zavod za kulturnu baštinu. Na taj bi se način ostvarile osnovne pretpostavke za provođenje primjerene zaštite, omogućila sukladnost s međunarodnim konzervatorskim načelima i standardima, kao i aktivnije sudjelovanje u međunarodnim programima i projektima. ×